
Discussie over de vertaling van Exodus 20:5 in de NBV

Jaap van Dorp

In het maandblad *Kerkinformatie* (juli/augustus 2006) is een artikel opgenomen over het werk van de werkgroep Eredienst in de Protestantse Kerk.¹ De werkgroep Eredienst toetst bijbelteksten van bijvoorbeeld het Onzevader, de woorden van de zegening en van de wet (Tien Woorden) op hun liturgische bruikbaarheid. ‘Het zijn bijbelteksten, maar ze worden in kerkdiensten op zichzelfstaand gebruikt. Ze behoren tot onze liturgische hardware en zitten diep in onze christelijke genen. Dat verander je niet zomaar,’ aldus ds. Peter Hoogstrate, de voorzitter van de werkgroep.²

De NBV-versie van het Onzevader en de vertaling van de bijbelteksten waaraan de verschillende zegenbeden aan het eind van de dienst worden ontleend, zijn inmiddels door de werkgroep vrijgegeven voor gebruik. Maar voor de tekst van de wet is een uitzondering gemaakt. Met de weergave van Exodus 20:5b: ‘Voor de schuld van de ouders laat ik de kinderen boeten, en ook het derde geslacht en het vierde, wanneer ze mij haten’ heeft de werkgroep Eredienst in de Protestantse Kerk namelijk grote moeite. ‘Dit is pastoraal misdadig,’ zegt ds. Hoogstrate. ‘Het klopt ook niet, het is geen goede vertaling. Het Nederlands Bijbelgenootschap is niet in staat op korte termijn tot een revisie te komen. Daarom kiezen wij nadrukkelijk voor een andere tekst, die ook is opgenomen in deel 1 van het Dienstboek.’³

Deze scherpe veroordeling vraagt om een reactie. In deze bijdrage wil ik de vertaling van Exodus 20:5b in de NBV toelichten. Op de NBG-website www.voederbak.nl, waarop allerlei vertaalbeslissingen in de NBV worden uitgelegd, komt ook Exodus 20:5 aan bod, maar sommige aspecten van de vertaling zijn daarin nog niet voldoende expliciet gemaakt. Ik bespreek verschillende details van de NBV-versie van het tweede gebod na een vergelijking met andere vertalingen die in het Dienstboek zijn opgenomen.

Vertaaltraditie

Het vertalen van de Bijbel is een moeilijke activiteit, die veel tijd vergt. Bijbelvertaalprojecten nemen doorgaans al gauw tien jaar in beslag. Dat heeft te maken met het feit dat de talen waarin de bijbelboeken oorspronkelijk zijn geschreven, dode talen zijn geworden, en dat de tijd en de cultuur waarin de oorspronkelijke tekst is geschreven, ver van ons af staan. De vertalers van de Bijbel kunnen bij benadering weten wat er staat door grammatica's, lexica, commentaren en andere vertalingen te raadplegen. Maar vaak moeten ze zelf op zoek naar nieuwe betekenismogelijkheden wanneer ze er met de beschikbare wetenschappelijke hulpmiddelen niet uitkomen.⁴

Daar komt nog bij dat de Bijbel niet zomaar een boek is. Het is een boek dat van generatie op generatie is uitgelegd als Woord van God en als zodanig steeds opnieuw is vertaald en doorgegeven. De lange vertaaltraditie speelt bij de ontvangst van een nieuwe vertaling altijd een rol, omdat velen bij het onder woorden brengen van hun geloof hechten aan een taalgebruik dat ook te vinden is in de Bijbel waaraan zij gewend zijn.⁵ Vertalingen werken door in de manier waarop de lezers zich een voorstelling vormen van waar de Bijbel over gaat.

De vertaling van Exodus 20:5 heeft een belangrijke rol gespeeld in de negatieve beeldvorming rond de God van het Oude Testament.⁶ In de versie van de Statenbijbel luidt vers 5b: '(...) want Ik, de HEERE uw God, ben een ijverig God, Die de misdaad der vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde, en aan het vierde *lid* dergenen die Mij haten.' Het beeld van een jaloerse, straffende God dat deze tekst oproept, dringt de waarschuwing tegen een specifieke overtreding, namelijk het vereren van godenbeelden, naar de achtergrond. De tekst wekt ook de indruk dat de zonden van ouders zonder meer worden verhaald op kinderen en kleinkinderen. Het hielp niet dat de Statenvertalers in een kanttekening een toelichting bij het vers gaven om de vraag voor te zijn of ook onschuldigen moeten lijden vanwege de zonden van anderen. Volgens de Statenvertalers dient men onder de kinderen de nakomelingen te verstaan, 'te weten, zodanigen, die de voetstappen van hun vaders navolgende, ook de zonde der afgoderij begaan.' Daarmee sloten zij weliswaar de gedachte van een noodlottig automatisme in principe uit, maar de vragen bleven. Is het niet onrechtvaardig om de schuld van de (voor)ouders zo lang te wreken op latere generaties? Wordt zo niet de mogelijkheid uitgesloten om te breken met de zonden van een eerdere generatie? Heeft het tweede gebod nog iets met recht te maken of gaat het over emotie en wraak, over vergelding uit blinde woede?

De Tien Woorden verschillend vertaald

Het Dienstboek biedt acht verschillende mogelijkheden om de Tien Woorden een plaats te geven in de liturgie.⁷ In de keuze van de diverse teksten heeft de receptie van Exodus 20 en de vragen die vers 5b met zich meebrengt, zeker een rol gespeeld.⁸ Een drietal versies is gekarakteriseerd als parafrase, de andere teksten bieden een vertaling van Exodus 20:2-17. De vertaling van vers 5b is wisselend. Soms is een tekst gekozen die ontleend is aan Exodus 20:5 in de NBG-vertaling 1951: ‘want Ik, de HERE, uw God, ben een naijverig God, die de ongerechtigheid der vaders bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde geslacht van hen die Mij haten’. Een andere keer is een vertaling van Ko Joosee gebruikt: ‘want Ik, de HEER, uw God ben een God vol afgunst, die de wandaden van de vaders bezoek aan de kinderen, tot in het derde en vierde geslacht van hen die Mij haten’. Een derde vertaling (van de parallele tekst in Deuteronomium 5) is van de hand van Gert Landman. Diens vertaling van Deuteronomium 5:9 luidt: ‘want Ik, de Eeuwige, jouw God, ben een God die alles opeist: het zondenpatroon van de ouders trek Ik na bij de kinderen en bij het derde geslacht en bij het vierde geslacht van wie Mij haten.’

Het volgende overzicht brengt de verschillen tussen deze drie vertalingen in het Dienstboek en de NBV-versie van Exodus 20:5b goed in beeld:

Vier vertalingen van Exodus 20:5b

<u>NBG- vertaling 1951</u>	<u>Joosee</u>	<u>Landman</u>	<u>NBV</u>
die de ongerechtigheid der vaders bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde geslacht van hen die Mij haten.	die de wandaden van de vaders bezoek aan de kinderen, tot in het derde en vierde geslacht van hen die Mij haten.	het zondenpatroon van de ouders trek Ik na bij de kinderen en bij het derde geslacht en bij het vierde geslacht van wie Mij haten.	voor de schuld van de ouders laat ik de kinderen boeten, en ook het derde geslacht en het vierde, wanneer ze mij haten

Wie de vertalingen met elkaar vergelijkt, ziet al snel een paar opvallende afwijkingen die zowel lexicaal als exegetisch van aard zijn. De Hebreeuwse woorden ‘*awon*’/‘*avot*’ zijn op vier verschillende manieren weergegeven: met ‘de ongerechtigheid der vaders’, ‘de wandaden van de vaders’, ‘het zondenpatroon van de ouders’ en ‘de schuld van de ouders’.

De vertalers hebben daarin een eigen keuze gemaakt. Die keuzemogelijkheden zijn voor een deel terug te voeren op het feit dat de betekenis van het brontekstwoord 'awon moeilijk met één woord in het Nederlands is weer te geven. Het woord 'awon verwijst naar een concrete daad die als ongerechtigheid of zonde te kwalificeren is, maar het kan ook betrekking hebben op de schuld die men zich met die misdaad op de hals haalt. De ene vertaling hoeft niet onder te doen voor de andere.

Verder maakt het verschil of men het woord 'avot met een exclusief mannelijke betekenis wil weergeven of met het meer inclusieve 'ouders', 'voorouders' of 'voorgeslacht'. De keuze voor 'ouders' is toegelicht op www.voederbak.nl: 'Omdat uit de brontekst niet blijkt dat het hier uitsluitend om mannen gaat, is in de vertaling gekozen voor een term die zowel op mannen als vrouwen kan slaan. Ook "kinderen" in hetzelfde vers is een inclusieve vertaling.'

Er zijn twee passages die in de vertalingen opvallend anders zijn weergegeven en die een uitvoeriger bespreking behoeven. Het betreft ten eerste de weergave van *leson'aj* 'van hen die/van wie mij haten' of 'wanneer ze mij haten' aan het slot van het vers, en ten tweede de vertaling van het Hebreeuwse werkwoord *paqad* door 'bezoeken' (2x), 'natrekken' en 'laten boeten'.

'Wanneer ze mij haten' (*leson'aj*)

Aan het slot van Exodus 20:5b staat in het Hebreeuws het woord *leson'aj*, dat in de NBV is weergegeven met 'wanneer ze mij haten', in andere vertalingen met 'van hen die/van wie mij haten'. De vraag is wie hier als het subject is beoogd. Volgens sommigen grijpt het terug op de ouders. Het zijn de ouders die zich met het vereren van beelden hebben ingelaten, de kinderen krijgen daarvoor vervolgens de rekening gepresenteerd. Die opvatting zou men kunnen terugvinden in de NBG-vertaling 1951, in de Willibrordvertaling en de Groot Nieuws Bijbel.

Anderen menen dat *leson'aj* op de woorden slaat die er onmiddellijk aan voorafgaan, en moet worden gezien als een nadere bepaling bij de kinderen, de derde en vierde generatie. De prepositie *le* signaleert hier niet een genitiefverhouding, maar geeft een beperking of restrictie aan ten aanzien van de net genoemde groepen van personen. Men kan *le* in die functie weergeven met 'voor zover als' of 'met betrekking tot'.⁹ De NBV maakt hier met 'wanneer ze mij haten' dezelfde vertaalkeuze als bijvoorbeeld Dasberg ('voor zover die Mij haten') en *Traduction œcuménique de la Bible* ('*s'ils me haïssent*').

Deze interpretatie van *leson'aj* past goed bij het vervolg van het tweede gebod. Terwijl in vers 5 wordt gesteld dat God in actie komt wanneer de Israëlieten zich van hem afkeren door beelden en andere goden te vereren,

laat vers 6 zien hoe God hen beloont als ze hem zijn toegewijd en zijn voorschriften naleven. In de formulering van *le'ohavaj oelesjomree mitswotaj*, 'als ze mij liefhebben en doen wat ik gebied', zien we dezelfde constructie als in *leson'aj*, 'wanneer ze mij haten'. Hier is dezelfde opvatting over goddelijke vergelding en beloning te vinden als in teksten als Deuteronomium 7:9-11. Daar staat: 'Besef dus goed: alleen de HEER, uw God, is God en hij houdt woord; hij komt zijn beloften na en is trouw aan ieder die hem liefheeft en die doet wat hij gebiedt, tot in het duizendste geslacht. Maar ieder die hem haat zal daarvoor boeten met zijn leven; de HEER zal hem niet laten begaan, hij laat hem persoonlijk boeten. Neem daarom de geboden, wetten en regels die ik u vandaag voorhoud zorgvuldig in acht' (NBV). De formulering van deze passage is weliswaar niet voor 100% gelijk aan die van het tweede gebod in de decaloog, maar in beide teksten ligt het accent op persoonlijke verantwoordelijkheid en individuele beloning of vergelding. Het uitgangspunt is dat ieder voor zijn eigen daden boet en het loon krijgt dat hij verdient. Niemand kan de schuld op een ander c.q. een vorige generatie afschuiven, niemand kan verantwoordelijk worden gesteld voor iets dat hij niet heeft gedaan.¹⁰

De beslissing om *leson'aj* in Exodus 20:5b te vertalen met 'wanneer ze mij haten' heeft tot gevolg dat de NBV niet focust op de collectieve, maar op de individuele verantwoordelijkheid en vergelding. In de andere, hierboven gegeven vertalingen, die in het Dienstboek zijn opgenomen, is dat aspect afwezig of althans veel minder expliciet. Misschien kan de formulering in de NBV nog scherper, zodat het voorwaardelijke aspect in *leson'aj* beter tot uitdrukking komt. In aansluiting op de vertaling 'als ze mij liefhebben' in vers 6 zou het voegwoord 'als' wellicht ook in vers 5 duidelijk maken wat volgens de vertalers in de tekst is bedoeld.

'Laten boeten' (poqed)

Een ander vertaalprobleem in Exodus 20:5b is de weergave van het Hebreeuwse werkwoord *paqad*. Het werkwoord is in de Hebreeuwse Bijbel op heel uiteenlopende manieren gebruikt. Er is dus geen standaardvertaling voor te geven. Een aantal voorbeelden uit de NBG-vertaling 1951 laat zien hoe ruim het betekenisveld van *paqad* is.¹¹ Leviticus 18:25 Het land toch werd verontreinigd en *Ik vergold daaraan zijn ongerechtigheid*, zodat het land zijn inwoners uitspuwde (...)

Numeri 1:3 (...) gij zult hen *tellen* naar hun legerscharen, gij en Aäron.

Numeri 4:32 (...) en bij name zult gij het gereedschap *noemen*, dat zij moeten dragen.

Numeri 4:49 Naar het bevel des HEREN door de dienst van Mozes *droeg* men ieder *op*, wat hij te dienen en te dragen had (...)

Numeri 16:29 (...) indien dezen zullen sterven, zoals ieder mens sterft, en over hen *bezoeking* zal worden *gedaan*, zoals ieder mens *bezocht wordt*, dan heeft de HERE mij niet gezonden.

Jozua 8:10 Vroeg in de morgen *monsterde* Jozua het volk en trok met de oudsten van Israël aan de spits van het volk naar Ai (...)

Rechters 15:1 Na enige tijd echter, in de dagen van de tarweoogst, *ging* Simson zijn vrouw *bezoeken*, met een geitebokje bij zich (...)

1 Samuel 14:17 *Stelt een onderzoek in* en ziet, wie van ons is weggegaan.

1 Samuel 20:6 *Mist* uw vader mij, dan moet gij zeggen: David heeft mij dringend gevraagd zonder verwijl naar zijn stad Betlehem te mogen gaan (...)

2 Samuel 3:8 (...) ik heb u niet in Davids handen laten vallen, en thans *verwijt* gij mij een misstap met een vrouw?

1 Koningen 14:27 Toen maakte koning Rechabeam in plaats daarvan koperen schilden, welke hij *toevertrouwde* aan de oversten der garde (...)

2 Koningen 5:24 Toen hij bij de heuvel gekomen was, nam hij ze [d.i. de geschenken] van hen over, *borg ze op* in huis en liet die mannen heengaan.

Nehemia 7:1 Toen dan de muur herbouwd was, bracht ik de deuren aan, en *werden* de poortwachters, de zangers en de Levieten *aangesteld*.

Psalm 8:5 Wat is de mens, dat Gij zijner gedenkt, en het mensenkind, dat Gij *naar hem omziet*?

Jeremia 49:8 Esau verderf heb Ik over hem gebracht, de tijd dat Ik aan hem *bezoeking* doe.

Op basis van dit overigens niet complete overzicht van diverse vertalingen van *paqad* kan men concluderen dat het reconstrueren van een basisbetekenis niet eenvoudig is en dat het weinig zin heeft te zoeken naar een gemeenschappelijke notie in de diverse gebruiksvormen.¹² Het is steeds de context die bepaalt welke betekenis het werkwoord in het Hebreeuws heeft.

Dat laatste geldt ook voor het gebruik van *paqad* in Exodus 20:5 en Deuteronomium 5:9. Daarin komt *paqad* voor in een specifieke combinatie met het zelfstandig naamwoord ‘*awon*’ als direct object en het voorzetsel ‘*al*’ dat het indirect object inleidt. Dezelfde combinatie is te vinden in de bijna gelijkkluidende formule in Exodus 34:7, Numeri 14:18 en Deuteronomium 5:9, en verder in Leviticus 18:25, 2 Samuel 3:8, Jesaja 13:11, Jesaja 26:21, Jeremia 25:12, Jeremia 36:31 en Amos 3:2.13 De Statenvertaling heeft de Hebreeuwse formulering consequent weergegeven met ‘de ongerechtigheid bezoeken over ...’, behalve in één geval. In 2 Samuel 3:8 namelijk hebben de Statenvertalers gekozen voor ‘onderzoeken’ in plaats van ‘bezoeken’: ‘Ben ik dan een hondskop, ik, die tegen Juda, aan het huis van Saul, uw vader, aan zijn broederen en aan zijn

vrienden heden weldadigheid doe, en u niet overgeleverd heb in Davids hand, dat *gij* heden *aan mij onderzoekt de ongerechtigheid ener vrouw?* In de kanttekeningen geven zij ‘bezoeken’ als alternatief en verklaren zij ‘onderzoeken’ als ‘terechtstellen’ en ‘straffen’. Daarmee is de betekenis van ‘bezoeken’ in het Nederlands van de zeventiende eeuw goed weergegeven: het verwijst volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* naar een straffend optreden wanneer is geconstateerd dat iemand zich aan een misdaad schuldig gemaakt heeft. Dat betekenisaspect van *paqad* is duidelijk in de andere genoemde gevallen waarin sprake is van een oordeelsaankondiging of het voltrekken van een gericht. Het zal duidelijk zijn dat een vertaling met ‘bezoeken’ niet meer voldoet. Ook het woordenboek van Van Dale geeft de bedoelde betekenis nog, ‘met bewijzen van ongenade bejegenen’, maar pas na de nu gebruikelijke betekenis ‘naar iemands huis gaan om hem te zien of te spreken’. Voor *paqad* is in de NBV meestal als weergave ‘laten boeten’ gebruikt, en dat geldt ook voor Exodus 20:5, Exodus 34:7, Numeri 14:18 en Deuteronomium 5:9. In die teksten gaat het dus niet om een vergelding uit woede of om wraak, maar om een berekenend handelen wanneer een bepaalde overtreding (het vereren van godenbeelden) is vastgesteld. Het Nederlandse werkwoord ‘boeten’ drukt dat laatste aspect goed uit, en het vormt bovendien een treffend contrast met het bewijzen van liefde in Exodus 20:6.

Tot slot

Tijdens de uitvoering van het NBV-project zijn vele teksten getoetst met het oog op het gebruik in de liturgie. Over Exodus 20:5b is ook in de werkgroep Liturgische aspecten in de NBV discussie geweest. Of die discussie een tekst heeft opgeleverd die liturgisch van a tot z verantwoord is, laat ik over aan het oordeel van anderen. Het is niet ongewoon dat bijbelteksten worden aangepast met het oog op hun liturgisch gebruik, zoals bijvoorbeeld het geval is met het oecumenisch Onzevader. Maar ik bestrijd dat de gegeven vertaling van Exodus 20:5b in de NBV niet goed is. In tegenstelling tot andere vertalingen wekt deze weergave van het tweede gebod niet de indruk dat onschuldigen automatisch gestraft worden voor wat anderen hebben gedaan. Die suggestie wordt voorkomen aan het slot van vers 5b, waar met *leson’aj*, ‘wanneer ze mij haten’, is aangegeven dat de vergelding alleen diegenen treft, die hun ouders en voorouders zijn gevolgd in de beelddienst.

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. Frans Rozemond, 'Leve de liturgische creativiteit' in: *Kerkinformatie* 139 (juli/augustus 2006), 10-12.
2. Zie *Kerkinformatie* 139, 12.
3. Zie *Kerkinformatie* 139, 12.
4. Zie H.W. Hollander (red.), *Spectrum van bijbelvertalingen. Een gids*, Zoetermeer 1994, 9-10.
5. Zie Eugene A. Nida, 'Translating a Text with a Long and Sensitive Tradition' in: Karl Simms (red.), *Translating Sensitive Texts: Linguistic Aspects*, Amsterdam/Atlanta 1997, 189-196.
6. N.A. Schuman, 'Goddelijke vergelding. Betekenis en functie' in: *Schrift* 155 (oktober 1994), 143-176, in het bijzonder 143-144 en 163-164; zie in dit verband ook Pinchas Lapide, *Is de Bijbel goed vertaald?*, Kampen 1986, 58-60.
7. De acht versies zijn te vinden in *Dienstboek, een proeve*, Zoetermeer 1998, 838-846.
8. Zo blijkt uit het artikel van Gert Landman, 'Het derde en vierde geslacht. De samenhang van exegese, liturgie en pastoraat' in: Marcel Barnard, Gerben Heitink en Henk Leene, *Letter en Feest. In gesprek met Niek Schuman over bijbel en liturgie*, Zoetermeer 2004, 99-108.
9. Zie C. Houtman, *Exodus - deel III Exodus 20-40* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1996, 44 (met vermelding van relevante literatuur); N.A. Schuman, *Gelijk om gelijk. Verslag en balans van een discussie over goddelijke vergelding in het Oude Testament*, Amsterdam 1993, 225-226, 231; N.M. Sarna, *Exodus* (The JPS Torah Commentary), Philadelphia/New York/Jerusalem 1991, 111. Zie voor het gebruik van de prepositie *le* verder ook Bruce K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990, 206-207, 210-211; Christo H.J. van der Merwe, Jackie A. Naudé & Jan H. Kroeze, *A Biblical Hebrew Reference Grammar*, Sheffield 1999, 284-286.
10. Deze visie heeft een apologetische insteek; zie Houtman, *Exodus*, 39.
11. Zie voor een vollediger overzicht Ludwig Koehler & Walter Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament* (dritte Auflage), Leiden/New York 1995, 899b-902b.
12. Zie ook Schuman, *Gelijk om gelijk*, 166-167.
13. Het werkwoord *paqad* is daarin steeds in de *qal* gebruikt. Ik heb voor het opzoeken van deze gegevens gebruikgemaakt van het zoekprogramma van de *Stuttgart Electronic Study Bible*, een uitgave van het Duits Bijbelgenootschap in samenwerking met het Nederlands Bijbelgenootschap (2004).